

University of Tehran
Faculty of Theology and Islamic Studies

Iranian Journal for the History of Islamic Civilization

Print ISSN: 2228 - 7906

Online ISSN: 2645 - 5110

Maktab dar Farayand-e Takamol: Historical Perspective of the “Ulamā’ al-Abrār” Theory, Its Interpretations and Critiques

Sayyed Kamal Keshiknevis Razavi¹

1. Assistant Professor, Department of History, Culture and Islamic Civilization, Shahid Madani University of Azarbaijan, Tabriz, Iran (keshiknevisrazavi.sayyedkamal@azaruniv.ac.ir)

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received: 21 January 2026
Received in revised form:
21 June 2026
Accepted: 14 July 2026
Published online: 21 October 2026

Keywords:

*Modarressi Tabatabai,
Maktab dar Farayand-e Takamol,
Theory of the Righteous Scholars,
Shi'ite Studies,
Shi'i History*

ABSTRACT

In his book *Maktab dar Farayand-e Takamol*, Seyyed Hossein Modarressi Tabatabai proposes the theory of the “Virtuous Scholars” (Ulama al-Abrar). He argues that in the early period of Shi’ism, the Imams were regarded as “moderate and pure scholars,” and that supernatural attributes such as infallibility were not ascribed to them. Although this theory was introduced with the aim of offering a historical and coherent depiction of Shi’ism within Western scholarship, it has faced serious methodological and historical critiques. Using an analytical-comparative approach, the present study assesses the validity of this theory from the perspective of historical methodology and through an analysis of primary sources. The findings indicate that Modarressi’s theory is beset by historical-methodological challenges, including the use of anachronistic terminology (such as “exaggeration” or *ghulūw*), the misinterpretation of narrations, and the neglect of contradictory reports that indicate a perception of the Imams as transcendent beings from the inception of Shi’ism. In addition, the failure to consider the socio-historical context of the early period has led to an incorrect generalization of the Imams’ moderate stance across all eras. Nevertheless, by emphasizing the distinction between authentic narrations and extremist ideas, this theory has provided a novel framework for the historical study of Shi’ism and has profoundly influenced the development of Shi’ite studies. Consequently, the research shows that a more rigorous review grounded in historical methodology and a comprehensive analysis of primary sources is required to validate this theory. Such a review will lead to a deeper understanding of the historical and methodological complexities of religious studies.

Cite this article: Keshiknevis Razavi, S.K. (2026). Maktab dar Farayand-e Takamol: Historical Perspective of the “Ulamā’ al-Abrār” Theory, Its Interpretations and Critiques. *Iranian Journal for the History of Islamic Civilization*, 59(1), 26-44.
DOI: 10.22059/jhic.2026.409911.654632

© The Author(s).
DOI: 10.22059/jhic.2026.409911.654632

Publisher: University of Tehran Press.

مکتب در فرآیند تکامل: تاریخ‌نگری نظریه «علمای ابرار»، خوانش‌ها و نقدهای آن

سید کمال کشیک‌نویس رضوی^۱

۱. استادیار گروه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران. رایانامه: keshiknevisrazavi.sayyedkamal@azaruniv.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۰۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۳/۳۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۴/۲۳ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۲۹ کلید واژه‌ها: مدرسی طباطبایی، مکتب در فرآیند تکامل، نظریه علمای ابرار، شیعه‌پژوهی، تاریخ شیعه.	سید حسین مدرسی طباطبایی در کتاب مکتب در فرآیند تکامل نظریه «علمای ابرار» را مطرح کرده است. این نظریه ادعا می‌کند در دوره اولیه تشیع، امامان به عنوان «علمای معتدل و پاک» در نظر گرفته می‌شدند و صفات فراطبیعی مانند عصمت به آنها نسبت داده نمی‌شد. این نظریه، با هدف ارائه تصویری تاریخی و منسجم از تشیع در مطالعات غربی ارائه شده، اما با انتقادات روش‌شناختی و تاریخی جدی مواجه است. پژوهش حاضر با رویکرد تحلیلی-مقایسه‌ای، اعتبار این نظریه را از منظر روش‌شناسی تاریخی و تحلیل منابع اولیه ارزیابی می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که نظریه مدرسی با چالش‌های روش‌شناختی-تاریخی، از جمله استفاده از اصطلاحات متأخر (مانند «غلو»)، تفسیر نادرست روایات و نادیده گرفتن گزارش‌های مخالف که نشان‌دهنده تلقی فرابشری امامان از آغاز تشیع هستند، همراه است. علاوه بر این، عدم در نظر گرفتن بافت تاریخی-اجتماعی دوران اولیه، منجر به تعمیم نادرست موضع معتدل امامان در تمام دوره‌ها شده است. با این حال، این نظریه با تأکید بر تفکیک روایات اصیل از اندیشه‌های غالبانه، چارچوبی جدید برای مطالعات تاریخی تشیع ارائه داده و تأثیر عمیقی در تحول مطالعات شیعه‌پژوهی گذاشته است. در نهایت، پژوهش نشان می‌دهد که برای تأیید اعتبار این نظریه، نیاز به بازبینی دقیق‌تر در چارچوب روش‌شناسی تاریخی و تحلیل جامع منابع اصلی است. این بازبینی به درک عمیق‌تری از پیچیدگی‌های تاریخی و روش‌شناختی در مطالعات دینی منجر خواهد شد.

استناد: کشیک‌نویس رضوی، سید کمال (۱۴۰۵). مکتب در فرآیند تکامل: تاریخ‌نگری نظریه «علمای ابرار»، خوانش‌ها و نقدهای آن. پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، ۵۹(۱)، ۲۶-۴۴.
DOI: 10.22059/jhic.2026.409911.654632

© نویسندگان.

DOI: 10.22059/jhic.2026.409911.654632

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

مقدمه

سید حسین مدرسی طباطبایی (متولد ۱۳۲۰ قم) پس از گذراندن تحصیلات جدید وارد حوزه علمیه شد و سطوح عالی فقه، اصول و فلسفه را نزد بزرگانی چون سید محمد فاضل لنکرانی، حسین نوری همدانی، یوسف صانعی، سلطانی، عبدالله جوادی آملی، محمد شاه‌آبادی و مرتضی مطهری فرا گرفت. او همچنین دروس خارج را در محضر سید محمد محقق داماد و مرتضی حائری آموخت و همزمان با تحصیل، به تدریس نیز پرداخت. مدرسی از سال ۱۳۵۵ برای ادامه تحصیل به انگلستان رفت و در سال ۱۳۶۱ موفق به دریافت دکتری از دانشگاه آکسفورد شد. او سپس به دانشگاه پرینستون دعوت شد و تاکنون استاد کرسی بیارد داج^۱ در این دانشگاه است. فعالیت‌های او به دانشکده مطالعات بین‌الملل دانشگاه کلمبیا و کالج سنت آنتونی دانشگاه آکسفورد نیز گسترش یافته و سابقه تدریس در دانشگاه‌های ییل و هاروارد را دارد (رهبران، ۱۳۹۲: ۷۹).

مسیر علمی او در سه مرکز قم، آکسفورد و پرینستون، او را به حقوقدان و مورخ حقوق اسلامی تبدیل کرده که در محافل علمی ایران و غرب شناخته می‌شود. مدرسی که از سال ۱۳۶۵ به‌طور رسمی در پرینستون فعالیت می‌کند، سابقه همکاری به‌عنوان محقق در دانشگاه کلمبیا و عضویت در کالج سنت آنتونی را نیز در کارنامه دارد. حضور او طی چهار دهه، تأثیر عمیقی در تحول مطالعات اسلامی داشته و این حوزه را به سمت بررسی جامع تاریخ و حقوق صدر اسلام، شامل دیدگاه‌های سنی، شیعی و خوارجی سوق داده است (Cook, 2013: XIII–XV).

نظریه «علمای ابرار» که سید حسین مدرسی طباطبایی در کتاب مکتب در فرایند تکامل نیز آن را مطرح کرده، بر این ادعا استوار است که در دوره اولیه تشیع (زمان حضور ائمه)، امامان به عنوان «علمای معتدل و پاک» (علمای ابرار) در نظر گرفته می‌شدند و صفات فراطبیعی مانند عصمت و علم لدنی به آنها نسبت داده نمی‌شد. این نظریه در مقابل دیدگاه سنتی تشیع قرار می‌گیرد. با این حال، این نظریه با انتقادات جدی و گسترده‌ای روبه‌رو شده و رابطه بین نظریه علمای ابرار و روش‌شناسی تاریخ‌نگاری مدرسی طباطبایی را به پرسش گرفته است. با توجه به این انتقادات، این پژوهش بررسی می‌کند که آیا نظریه علمای ابرار، با تکیه بر مبانی روش‌شناسی تاریخی و تحلیل دقیق منابع اولیه، از اعتبار و قابلیت اثبات برخوردار است یا خیر.

این پژوهش با رویکردی تحلیلی-انتقادی، پیوند میان روش‌شناسی سید حسین مدرسی طباطبایی و نظریه «علمای ابرار» را واکاوی می‌کند. از آن‌جا که آثار مدرسی در مرز باریک میان تاریخ‌نگاری دانشگاهی و

1. Bayard Dodge

بیارد داج (۱۸۸۸–۱۹۷۲) دیپلمات، مورخ و اسلام‌شناس برجسته آمریکایی بود که به عنوان رئیس دانشگاه آمریکایی بیروت (AUB) نیز خدمت کرد. او در مطالعات اسلامی به دلیل ویرایش و انتشار کتاب ارزشمند «الإدراک للسنن والأحكام» اثر ابوعبدالله محمد بن مالک المارونی (که به الإدراک معروف است) شناخته می‌شود. این اثر که توسط داج در سال ۱۹۷۳ منتشر شد، یکی از مهم‌ترین منابع برای فهم فقه مالکی و تاریخ حقوق اسلامی در غرب محسوب می‌شود. نام او به عنوان یکی از کرسی‌های دانشگاه پرینستون (که سید حسین مدرسی طباطبایی استاد آن است) گرامی داشته شده است.

و دفاعیه‌پردازی کلامی حرکت می‌کند، لازم است مبانی استنباطی، معیارهای نقد روایی و چارچوب‌های نظری او با نگاهی فراگیر سنجیده شود. اهمیت این مسئله در قلمرو تاریخ شیعه از آن رو برجسته‌تر می‌شود که نظریه یادشده تصویری متفاوت از شکل‌گیری اندیشه امامیه ترسیم می‌کند و دعوی بازگشت به تشیع «معتدل» و «عقلانی» نخستین را نه صرفاً در قامت یک بازخوانی تاریخی، بلکه همچون نوعی گفتمان‌سازی برای پاسخ به پرسش‌های امروز شیعه‌پژوهی غربی مطرح می‌سازد. در نتیجه، اعتبارسنجی این نظریه فراتر از یک نزاع کلامی، به سنج‌ای برای دقت در کاربست منابع و مرزکشی میان تاریخ‌نگاری انتقادی و تاریخ‌نگاری دفاعی در مطالعات اسلامی بدل می‌شود.

پیشینه پژوهش

بررسی‌های انجام‌شده درباره دیدگاه‌های سید حسین مدرسی طباطبایی در کتاب مکتب در فرآیند تکامل، گستره‌ای از تحلیل‌های انتقادی، تأییدها و بازخوانی‌های تفصیلی را نشان می‌دهد که هرکدام به ابعاد خاصی از این اثر پرداخته‌اند. آنچه در ادامه می‌آید، مرور آن پژوهش‌هاست که در محورهایی چون تحلیل نظریه علمای ابرار، تحولات فکری تشیع، نقدهای کلی، تحلیل‌های تطبیقی، نقد روش‌شناختی و نقدهای غربی دسته‌بندی شده است.

۱. پژوهش‌های ناظر به نظریه علمای ابرار

این دسته از پژوهش‌ها مستقیماً به تحلیل، بازخوانی یا نقد نظریه علمای ابرار پرداخته‌اند. رضایی و صفری فروشانی (۱۳۹۱) معنای این اصطلاح را در جریان‌های فکری اصحاب ائمه بررسی کرده‌اند. کدیور (۱۳۸۵) این نظریه را بازخوانی و در بافت تاریخی آن ارزیابی نموده است. قربانی و خسروپناه (۱۳۹۲) نقد روش‌شناختی این نظریه را ارائه داده‌اند و معارف و همکاران (۱۳۹۲) پیش‌فرض‌های کلامی آن را به چالش کشیده‌اند.

۲. پژوهش‌های ناظر به تحولات فکری تشیع

این دسته شامل پژوهش‌هایی است که با تکیه بر دیدگاه مدرسی، سیر تحول اندیشه امامت و تشیع نخستین را واکاوی کرده‌اند. غلامی (۱۳۸۹) و میرزایی و طولی (۱۳۹۶) تحولات اندیشه امامت و ارتباط آن با تشیع نخستین را براساس این دیدگاه تحلیل کرده‌اند. انصاری قمی (۱۳۹۳) تحولات اندیشه امامت از قرن اول تا کلینی را در مجموعه مقالاتی مورد بررسی قرار داده است. سلیمانی امیری (۱۳۹۸) نیز به بررسی تاریخی خمس و نقد دیدگاه مدرسی طباطبایی پرداخته و غلامحسین محرمی (۱۴۰۲) کتابی با عنوان مکتب در امتداد هدایت در نقد این اثر تألیف کرده است.

۳. نقد و بازخوانی‌های کلی اثر

این دسته در برگیرنده پژوهش‌هایی است که به نقد همه‌جانبه یا بازخوانی کلی کتاب پرداخته‌اند. جبرئیلی (۱۳۸۶)، هدایت‌افرا (۱۳۸۸) و یوسفیان (۱۳۸۶) نقدهایی جامع از منظر تاریخی، روش‌شناختی و

کلامی ارائه داده‌اند. علاءالمحدثین (۱۳۹۲) نیز فرضیه تطور امامت شیعی را به‌طور مستقل نقد کرده است. مهم‌ترین محورهای نقد در این دسته عبارتند از:

• اشکالات روش‌شناختی و مفهومی: خلط مقام نظریه‌پردازی با تبیین (جبرئیلی، ۱۳۸۶: ۱۵۵-۱۵۸)، عدم شفافیت مفهومی و لغزش‌های معنایی (موسوی، ۱۳۹۶: ۱۸۱؛ گرامی، ۱۳۹۰: ۱۸۵) و ناهمخوانی دلیل و مدعی (علاءالمحدثین، ۱۳۹۲: ۲۰۷).

• اشکالات در کار با روایات و منابع: گزینشی بودن نقل روایات (جبرئیلی، ۱۳۸۶: ۱۵۹؛ موسوی، ۱۳۹۶: ۱۸۶؛ یوسفیان، ۱۳۸۶: ۱۵۸؛ قربانی مبین و خسروپناه، ۱۳۹۲: ۲۵)، بی‌دقتی در انتساب (جبرئیلی، ۱۳۸۶: ۱۶۰؛ یوسفیان، ۱۳۸۶: ۱۵۷) و نادیده گرفتن گزارش‌های مخالف (منتظری مقدم، ۱۳۹۹: ۱۲۳؛ گرامی، ۱۳۹۰: ۱۸۳).

• برداشت‌های نادرست و مغالطات: برداشت ناقص از روایات (جبرئیلی، ۱۳۸۶: ۱۶۱؛ موسوی، ۱۳۹۶: ۱۸۶؛ یوسفیان، ۱۳۸۶: ۱۵۶؛ قربانی مبین و خسروپناه، ۱۳۹۲: ۲۷؛ سلیمانی امیری، ۱۳۹۸: ۵۴)، تعمیم نادرست (جبرئیلی، ۱۳۸۶: ۱۶۹؛ منتظری مقدم، ۱۳۹۹: ۱۲۳) و تکرار برداشت‌های غربی (جبرئیلی، ۱۳۸۶: ۱۷۳؛ گرامی، ۱۳۹۰: ۱۸۲).

• سایر اشکالات: ترجیح عالمان هم‌مکتب (جبرئیلی، ۱۳۸۶: ۱۶۳؛ کرباسی، ۱۳۹۱: ۳۵)، اشتباه در تقدم و تأخر (جبرئیلی، ۱۳۸۶: ۱۷۴؛ قربانی مبین و خسروپناه، ۱۳۹۲: ۲۹)، تفاوت متن فارسی و انگلیسی (یوسفیان، ۱۳۸۶: ۱۵۱-۱۵۵)، مخالفت با نص صریح (هدایت‌افرا، ۱۳۸۸: ۹۸-۱۰۰)، انتزاع موضوعات از گفتمان دینی (هدایت‌افرا، ۱۳۸۸: ۱۰۱) و ادبیات رمان‌گونه (احمدی کچایی، ۱۳۹۳: ۲۰).

برخی منتقدان معتقدند اثر مبتنی بر برداشت شخصی است و نویسنده از غلو به تقصیر افتاده (موسوی، ۱۳۹۶: ۱۷۷؛ قربانی مبین و خسروپناه، ۱۳۹۲: ۲۳) و گرایش‌های کلامی در آن مشهود است (گرامی، ۱۳۹۰: ۱۸۴).

۴. پژوهش‌های تطبیقی و تاریخی

این دسته پژوهش‌هایی را در بر می‌گیرد که آرای مدرسی را با رویکردی تطبیقی یا در بستر تاریخی خاص بررسی کرده‌اند. رهبران (۱۳۹۲) مقاله‌شناسی آثار مدرسی را ارائه داده است. احمدی کچایی (۱۳۹۳) آرای او درباره غیبت صغرا را تحلیل نموده و موسوی (موسوی، ۱۳۹۰: ۱۳۹۶) جنبه‌های تاریخی و کلامی اثر را مورد بررسی قرار داده است. فقهی‌زاده (موسوی، ۱۳۹۴: ۱۰۷) نیز تأکید دارد که حکم به جعلی بودن روایات بدون دلیل کافی نادرست است، در حالی که مؤلف چنین کرده است.

۵. نقدهای روش‌شناختی و نظری

این دسته شامل پژوهش‌هایی است که بر روش‌شناسی مدرسی به عنوان موضوع اصلی تمرکز داشته‌اند. اقوام کرباسی (۱۳۹۱) و مرادی (۱۳۹۰) روش‌شناسی او را نقد کرده‌اند. فقهی‌زاده و مقداد امیری (۱۳۹۴) دیدگاه او درباره احادیث شیعی را بررسی نموده‌اند. مدرسی طباطبایی در پاسخ به این نقدها (مدرسی

طباطبایی، ۱۳۸۸؛ ۳۹: ۲۰-۲۳) بیان می‌کند که تفاوت برداشت مخاطب غربی و فارسی‌زبان و تفاوت روش اعتبارسنجی، سبب بدفهمی شده و هدف او ارائه چهره‌ای معقول‌تر از تشیع در مجامع غربی بوده است.

ع پژوهش‌های غربی و تطبیق با منابع خارجی

این دسته پژوهش‌هایی را شامل می‌شود که از بیرون از حوزه پژوهش‌های ایرانی به آرای مدرسی پرداخته‌اند. امیرمعزی (۱۹۹۸) نقش ابن‌قبة را بررسی کرده و کوک (۲۰۱۳) در کتاب *حقوق و سنت در تفکر اسلامی کلاسیک* دیدگاه‌های مدرسی را تحلیل نموده است.

جمع‌بندی پیشینه نشان می‌دهد مطالعات موجود عمدتاً در دو حوزه تحلیل‌های تاریخی-کلامی و نقدهای روش‌شناختی متمرکز بوده‌اند و پژوهشی که به‌طور مستقل پیوند میان روش‌شناسی مدرسی و نتایج تاریخی-کلامی او را واکاوی کرده باشد، کمتر به چشم می‌خورد. پژوهش حاضر می‌کوشد این خلأ را با تمرکز بر تاریخ‌نگاری نظریه علمای ابرار و خوانش‌های آن پر کند.

چشم‌اندازی بر آثار و افکار مدرسی طباطبایی

سید حسین مدرسی طباطبایی، پژوهشگر برجسته در حوزه حقوق اسلامی و تاریخ تشیع، با دهه‌ها فعالیت علمی، نقش بسزایی در شکل‌گیری و توسعه مطالعات شیعه‌پژوهی در جهان ایفا کرده است. تمرکز اصلی آثار او که شامل ترجمه‌هایی مانند *مقدمه‌ای بر فقه شیعه* و *میراث مکتوب شیعه* است، بر واکاوی عمیق متون اولیه و ارائه چارچوب‌های تحلیلی جدید بوده است. اثر مهم او به زبان انگلیسی با عنوان *خراج در حقوق اسلامی*^۱، دیدگاه‌های غربی نسبت به فقه اسلامی را متحول ساخت.

در کتاب *مقدمه‌ای بر فقه شیعه* (۱۹۸۴)،^۲ مدرسی با رد تقسیم‌بندی‌های ساده‌انگارانه، تحلیلی پویا از گسترش نظریه‌های حقوقی در بستر عقل‌گرایی و سنت‌گرایی ارائه داد. او همچنین در پژوهش‌های زبانی-حقوقی خود، بر اهمیت زبان‌شناسی عربی در تفسیر احکام تأکید کرد و خواستار پوشش جامع دیدگاه‌های مسلمانان در پژوهش‌ها بود (Cook, 2013: XV-XVII).

۱. رساله «خراج در حقوق اسلامی» نوشته حسین مدرسی طباطبایی، مهم‌ترین و بنیادی‌ترین پژوهش در این حوزه است که با رویکردی تطبیقی میان مذهب امامیه و سایر مذاهب اسلامی به تحلیل چندجانبه و فراگیر فقه خراج پرداخته است. ترجمه و بازنگری فارسی این اثر ارزشمند تحت عنوان «زمین در فقه اسلامی» در نشر فرهنگ اسلامی منتشر شده است. مدرسی طباطبایی، حسین. زمین در فقه اسلامی. تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۲ ش.

2. An introduction to Shiit law :a bibliographical study_ / London : Ithaca Press, 1984, p258.

اثر شاخص دیگر او، بحر/ان و تحکیم (ترجمه فارسی: مکتب در فرایند تکامل) (۱۹۹۳)،^۱ به بررسی ماهیت رهبری در جامعه شیعی اولیه و تحلیل منابع حقوقی و کلامی قرن‌های نخست می‌پردازد. این کتاب به دلیل استناد دقیق به منابع اصیل، جایگاهی ویژه دارد. کتاب میراث مکتوب شیعه (۲۰۰۳) که نتیجه چندین دهه تحقیق است، با بررسی هزاران منبع، تصویری شفاف از میراث نوشتاری شیعیان در سه قرن نخست هجری ارائه می‌دهد و به عنوان مرجعی بنیادین برای پژوهش‌های بعدی شناخته می‌شود.

مدرسی با پیوند زدن سنت علمی هزارساله اسلامی با روش‌شناسی جدید غربی، توانست بقای متون شیعی را از آغاز قرن اول هجری اثبات کند. اثر اخیر او متن و تفسیر: امام جعفر صادق و میراث او در فقه اسلامی (۲۰۲۰)^۲ نیز گامی دیگر در این مسیر است. با این حال، برخی منتقدان مانند موسوی (موسوی، ۱۳۹۰: ۱۶۹) معتقدند که درک بستر تاریخی نگارش آثار مدرسی نادیده گرفته شده و این امر منجر به سوءبرداشت‌هایی شده است.

بخش قابل توجهی از تلاش‌های مدرسی، پاسخ به خلأهای موجود در شیعه‌پژوهی غرب و مقابله با تبلیغات ضدشیعی و تحریف‌های غالیانه بوده است. او معتقد است میراث شیعی آمیخته‌ای از روایات اصیل و دخیل است که پژوهشگران را سردرگم کرده (مدرسی طباطبایی، ۱۳۷۴: ۷-۱۹). نگرانی اصلی او، جایگزینی نسخه‌ای عامیانه و غالیانه از تشیع با نسخه‌ای معتدل است. از این‌رو، او بر تدوین تاریخ اندیشه شیعه، به‌ویژه درباره «مرجعیت علمی اهل‌بیت»، تأکید دارد تا پاسخگوی نیازهای زمانه باشد (مدرسی طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۰-۲۶).

از منظر تاریخی، مدرسی شکل‌گیری اولیه تشیع را سیاسی می‌داند، هرچند در تبیین منشأ حقانیت امامت (خویشاوندی یا خواست الهی) و شایستگی ائمه، گاه دچار ابهام یا تناقض می‌شود (مدرسی طباطبایی، ۱۳۷۴: ۳۱-۳۷). او با کناره‌گیری فعالیت‌های سیاسی امام صادق (ع) و بازگشت گرایش سیاسی در دوران امام کاظم (ع)، تحولات فکری را پی می‌گیرد. همچنین، ریشه اندیشه‌های غالیانه را در کیسانیه و تأثیرات گنوسی می‌داند که با تلاش بزرگان شیعه در سده چهارم تعدیل یافت (مدرسی طباطبایی، ۱۳۷۴: ۷۲-۸۲). نفوذ این اندیشه‌ها در قالب احادیث، اگرچه برای تقویت ایمان عوام بوده، اما اسلام‌شناسان غربی را به سرگشتگی کشانده است (مدرسی طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۰۲-۱۰۶).

1. Crisis and consolidation in the formative period of Shiite Islam: Abul Jafar ibn Qiba al-Razi and his contribution to imamate Shiite thought / Princeton, N.J.: Darwin Press, 1993, p280.

2. Text and Interpretation Imam Ja'far al-Šādiq and His Legacy in Islamic Law Hossein Modarressi, Harvard Series in Islamic Law, 2020.

نظریه علمای ابرار، خوانش‌ها و نقدهای آن

مدرسی طباطبایی در کتاب مقدمه‌ای بر فقه شیعه (۱۳۶۸)، بسترهای اولیه اندیشه خود را تبیین می‌کند. او توضیح می‌دهد که مذاهب فقهی شیعه تابع نظرات امامان اهل بیت هستند، اما در دوره نخستین که مصادف با حضور ائمه بود، برخی از شیعیان معاصر ائمه از قواعد اصولی برای استنباط احکام شرعی بهره می‌جستند، هرچند از آن منابع و رسائل اثری باقی نمانده است (مدرسی طباطبایی، ۱۳۶۸: ۱۱ و ۱۴). او باورمند به دیدگاهی فرآیندی و تکاملی در فقه است و معتقد است که در دوره حضور ائمه، آنان اصول و قواعد کلی را بیان می‌کردند و تفریع و استنتاج احکام جزئی را به عهده پیروان خود می‌گذاشتند. وجود برخی گرایش‌های عقیدتی که رأی و نظر مستند به تفکر شخصی را مجاز می‌دانستند، از نظر او نشان‌دهنده پویایی فکری آن دوران است. تصویری که مدرسی طباطبایی در این آثار از ائمه ارائه می‌دهد، گاهی آنان را در مقام مدافعان متکلمان ظاهر می‌کند (مدرسی طباطبایی، ۱۳۶۸: ۲۹ - ۳۲).

به نظر می‌رسد هسته اصلی نظریه «علمای ابرار» از سوی مدرسی طباطبایی با مطالعه دقیق آثار ابن قبه رازی استخراج شده است. خود او در یادداشتی اشاره کرده که کتاب مکتب در فرآیند تکامل در واقع مقدمه‌ای برای فهم دیدگاه‌های ابن قبه رازی است. در مقدمه‌ای بر فقه شیعه نیز او صراحتاً بیان می‌کند که «گروهی از صحابه برای امامان تنها نوعی مرجعیت علمی قائل بودند و آنان را دانشمندانی پاک و پرهیزکار (علمای ابرار) می‌دانستند و صفات فوق بشری همچون عصمت را برای آنان قبول نداشتند» (مدرسی طباطبایی، ۱۳۶۸: ۳۳). این دیدگاه که از سوی متکلمان شیعه دوره‌های بعدی، مانند ابن قبه رازی، حمایت شده، امامان را صرفاً دانشمندانی صالح، عالم به قرآن و سنت و فاقد دانایی به غیب معرفی می‌کند. ابن قبه با رد غلو درباره امامان، تأکید داشت که ائمه فقط دانشمندانی پرهیزکار بوده‌اند و دانایی غیب که از مختصات پروردگار است، به آنان اختصاص نداشته است. از دیدگاه او وظیفه اصلی امامان به عنوان علمای ابرار، تبیین شریعت و بیان احکام الهی بوده است، زیرا به اعتقاد او، در قرآن و تعلیمات پیامبر و ائمه، اصول و قواعد کلی به اندازه کافی موجود است که برای تمام نیازهای بشر کفایت می‌کند (مدرسی طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۶۹-۱۷۷). مدرسی طباطبایی برای تفکیک این جریان فکری، از اصطلاح «طرز تفکر و اعتقاد سنتی شیعه» استفاده کرده و آن را در مخالفت با نظریه علمای ابرار می‌داند. او معتقد است که دیدگاه سنتی از نظر زمانی مقدم بر دیدگاه علمای ابرار بوده است. او در مقدمه‌ای بر فقه شیعه به دو رویکرد در فقه دوره حضور ائمه اشاره می‌کند: جنبش استدلالی و اجتهادی که براساس اصول کلی عمل می‌کرد و رویکرد سنت‌گرایانه که به نقل احادیث محدود می‌شد (همان، ۳۳). در نهایت، او تأکید می‌کند که با ظهور متکلمان در اواخر قرن چهارم، مکتب اهل حدیث که بر محیط علمی شیعه تسلط داشت، تحت فشار انتقادات متکلمان به تدریج

از میان رفت و شیخ مفید (م ۴۱۳ ق) با انتقاد از نسبت دادن صفات فوق العاده به امامان، نقش کلیدی در این تحول ایفا کرد (مدرسی طباطبایی، ۱۳۶۸: ۴۵).

تحلیل مدرسی طباطبایی با وجود ظرافت، بر شالوده‌های شکننده بنا شده است. او یک طیف فکری پیچیده را به تقابل ساده‌انگارانه «علمای ابرار» و «دیدگاه سنتی» فرو می‌کاهد. تکیه بر ابن‌قبه رازی به عنوان نماینده یک جریان، این خطر را دارد که دیدگاهی حاشیه‌ای و محدود را به مکتبی فکری، منسجم و غالب تبدیل کند. همچنین ادعای تقدم تاریخی دیدگاه سنتی، بدون پشتوانه کافی، در حد یک فرضیه خطی و اثبات‌نشده باقی می‌ماند.

یکی از کسانی که بسط نظریه علمای ابرار را به عنوان برنامه پژوهشی خود دنبال کرده، محسن کدیور است. کدیور از نخستین مقاله خود با عنوان «قرائت فراموش شده، بازخوانی نظریه علمای ابرار» تاکنون این نظریه را پیگیری کرده و برخلاف مدرسی طباطبایی که پس از چند پاسخ از ادامه مباحث خودداری کرد، سعی در پاسخ به نقدها و تکمیل این نظریه داشته است. کدیور اصل پرداختن به نظریه علمای ابرار را مدیون دقت نظر مدرسی طباطبایی در آرای ابن‌قبه رازی می‌داند، اما معتقد است که مدرسی نظریه ابن‌قبه را به تمامیت دریافت نکرده یا فقط بر جنبه‌ای از آن تأکید کرده است. کدیور با نقد تحلیل مدرسی، انتساب این مطلب را که ابن‌قبه وجود هر صفت فوق بشری در امام را به شدت رد می‌کند (مدرسی طباطبایی، ۱۳۷۴: ۲۶۳) نمی‌پذیرد و ابن‌قبه را از قائلان تمام عیار به نظریه «علمای ابرار» نمی‌داند (کدیور، ۱۳۸۵: ۹۲).

کدیور تحول امامت را از قرون سوم تا پنجم محور می‌داند؛ ظهور تلقی فرابشری در قرن دوم، رانش آن توسط قم و بازسازی عقلی آن در بغداد و سرانجام غلبه آن از نیمه قرن پنجم. او دو نظریه را مقایسه می‌کند: اول، «علمای ابرار» که امامت نصی، فاقد علم لدنی، خطاپذیر و غیرمعصوم (غیر از پیامبر) است. دوم، «ائمہ معصوم» که منصوب الهی، دارای علم لدنی و خطاناپذیر و از هرگونه گناه و خطا معصوم‌اند (کدیور، ۱۳۸۵: ۹۴). به نظر می‌رسد کدیور با این تفکیک، نوعی تعدیل در اندیشه تفویض را شناسایی کرده تا بتواند حضور اندیشه بشری درباره امامان را در تاریخ تشیع تبیین کند، در حالی که اندیشه بشری دانستن صرف امامان در تفکر شیعی کنونی عملاً کنار رفته است. تحلیل کدیور، اگرچه دقیق‌تر از مدرسی به نظر می‌رسد، اما همچنان مبنای نظری شکننده‌ای دارد. وی خط سیر تاریخی تک‌خطی و هدفمند از تحول امامت ارائه داده که بیشتر ساختاری تحمیلی برای پیش‌بردن روایت مدنظر اوست.

نظریه علمای ابرار با وجود پوشش تاریخی جذابی که ارائه می‌دهد، با نقدهای متعددی از سوی پژوهشگران روبه‌رو شده است. نخستین نقد به صحت تاریخی این نظریه مربوط می‌شود. برای نمونه، ابن‌قبه رازی اگرچه دیدگاه‌های خاصی در امامت دارد، منظومه فکری او نشان می‌دهد که او نمی‌تواند مصداق کاملی از گروه معتدل

مورد نظر مدرسی باشد. او آموزه‌هایی مانند عصمت و علم خاص امام را در ساحت دینی پذیرفته و یکی از نظریه‌پردازان اندیشه علم غیبت امام است (میرزایی و طولی، ۱۳۹۶: ۱۷۴؛ غلامی، ۱۳۸۹: ۱۳۳).

یکی از نقدهای اساسی، معناشناسی اصطلاح «علمای ابرار» است. برخی معتقدند که استفاده از این اصطلاح در منابع اولیه، به‌منظور کاهش جایگاه امامان نبوده و نمی‌توان نتیجه گرفت که اصحاب ائمه به علم خطاناپذیر و عصمت آنان اعتقادی نداشته‌اند. این اصطلاح احتمالاً برای تفکیک دو مقوله ارتباط امامان با ملائکه از ارتباط انبیاء با ملائکه به کار می‌رفته است و نباید معنای آن را با برداشت‌های امروزی خلط کرد (رضایی و صفری فروشانی، ۱۳۹۱: ۷۷).

گزارش کُشّی از اختلاف عبدالله بن ابی‌یعفور و معلی بن خنیس، نقطه آغاز بحث درباره اصطلاح «علمای ابرار» است. در این روایت، ابن‌ابی‌یعفور اوصیا را «علماء ابرار اتقیا»^۱ و معلی آنان را «انبیا» می‌خواند. امام صادق (ع) بی‌درنگ پس از ورود آنان، از هر کس که ائمه را انبیا بداند تبری می‌جوید (طوسی، ۱۴۱۱: ۲۴۶). حسین مدرسی طباطبایی این واقعه را نشانه جریان اعتدالی در امامیه نخستین تفسیر کرده و بر آن رفته است که ابن‌ابی‌یعفور با کاربرد تعبیر «علمای ابرار» مقاماتی چون عصمت و علم خطاناپذیر را برای ائمه نپذیرفته است (مدرسی طباطبایی، ۱۳۷۴: ۷۷-۷۳). این تلقی پیشتر نیز در آثار رجالی دیده می‌شود، هرچند رجالیان آن را نه اعتدال، که تقصیر در شناخت جایگاه ائمه شمرده‌اند (بحرالعلوم، ۱۳۸۵: ج ۳: ۲۲۰-۲۲۱؛ مامقانی، ۱۴۱۱: ج ۲: ۳۹۸-۳۹۷). باین‌حال، دآوری دقیق در این باره مستلزم مفهوم‌شناسی واژگان «عالم»، «ابرار» و «اتقیا» در بستر جریان‌های فکری اصحاب ائمه درباره منبع علم امام است.

در میان اصحاب ائمه، سه جریان اصلی درباره مبدأ علم امام شکل گرفت. جریان نخست که هشام بن حکم، یونس بن عبدالرحمن و فضل بن شاذان از نمایندگان آن بودند، با تأکید بر ختم نبوت هرگونه ارتباط الهامی یا وحیانی میان امام و فرشتگان را نفی کرده، علم ائمه را منحصر بر گرفته از پیامبر از راه وراثت می‌دانستند (اشعری، ۱۴۰۰: ۴۸؛ اشعری، ۱۳۶۱: ۹۷-۹۸). جریان دوم ضمن پایبندی به اصل ختم نبوت، امام را از رهگذر «تحدیث» و «الهام» با فرشتگان در ارتباط می‌دانست، اما برای حفظ تمایز با نبی، تصریح می‌کرد که امام تنها صدا را می‌شنود و هرگز فرشته را نمی‌بیند. زراره به نقل از امام باقر (ع) روایت کرده که رسول فرشته را در خواب و بیداری می‌بیند و صدا را می‌شنود، نبی در خواب می‌بیند و صدا را می‌شنود و محدث (امام) تنها صدا را می‌شنود (کلینی، ۱۳۶۳: ج ۱: ۱۷۶). محمد بن مسلم نیز تأکید دارد که محدث صدا را می‌شنود، اما شخص فرشته را نمی‌بیند (همان: ۲۷۱/۱). گمراهی ابوالخطاب نیز در روایات، ناشی از

۱. عَنْ أَبِي الْعَبَّاسِ الْبَقَّاقِ، قَالَ: تَدَارَى ابْنُ أَبِي يَعْفُورٍ وَمَعْلَى بْنُ خُنَيْسٍ، فَقَالَ ابْنُ أَبِي يَعْفُورٍ: الْأَوْصِيَاءُ عُلَمَاءُ أِبْرَارٍ أَتَقِيَاءُ، وَقَالَ ابْنُ خُنَيْسٍ: الْأَوْصِيَاءُ أَنْبِيَاءُ، قَالَ فَدَخَلَا عَلَى أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ، فَلَمَّا اسْتَقَرَّ مَجْلِسُهُمَا، قَالَ، فَبَدَاهُمَا أَبُو عَبْدِ اللَّهِ (ع) فَقَالَ: يَا عَبْدَ اللَّهِ إِبْرَأْ مِمَّنْ قَالَ إِنَّا أَنْبِيَاءُ (كُشِّي، ۱۴۰۹: ج ۱: ۲۴۷)

خلط میان همین مفهوم «محدث» و «نبی» است (همان: ج ۱: ۲۷۰). شواهد موجود، جایگاه ابن ابی یعفور را در این جریان تثبیت می‌کند. او در روایتی از امام صادق(ع)، در مقام پرسش از محدث بودن علی(ع) برمی‌آید و با تکرار سؤال، تلویحاً به دنبال تأیید این مقام برای امام عصر خویش است (صفار، ۱۴۰۴: ۳۲۲). بنابراین اختلاف او با معلى بن خنيس — که میان امام و نبی در رؤیت فرشته تفاوتی نمی‌نهاد و ائمه را «انبیا» می‌خواند — نه بر سر اصل برخورداری امام از علم آسمانی، بلکه بر سر چگونگی این ارتباط بود. تعبیر «علمای ابرار» از زبان ابن ابی یعفور، دقیقاً در برابر این دیدگاه به کار رفت تا امام را عالمی معرفی کند که هرچند نبی نیست، اما از طریق تحدیث به علوم الهی متصل است.

واژگان «ابرار» و «اتقیا» در ادبیات روایی امامیه، فراتر از پرهیزکاری اخلاقی، به معنای طهارت ذاتی و عصمت به کار رفته‌اند. بر پایه شماری از روایات، مصداق «ابرار» در قرآن منحصرأ ائمه‌اند (قمی، ۱۴۰۴: ۴۰۵/۲). روایات تعلیلی، این نسبت را روشن‌تر می‌کنند: امام حسن(ع) اتصاف خود و اهل بیت به «ابرار» را با دوری از هرگونه پلیدی و ادای کامل فرایض الهی گره زده که چیزی جز همان عصمت مذکور در آیه تطهیر نیست (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۲/۴). امام باقر(ع) نیز سبب وصف اهل بیت به «علماء بررة» را تأیید روح القدس می‌داند که همان روح مصونیت‌بخش است (کلینی، ۱۳۶۳: ۴۴۲/۱). در زیارات مأثور نیز «الأبرار» با «أذهب عنهم الرجس و طهرتهم تطهیراً» هم‌نشین گشته (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۲۵۳) و در دعایی دیگر، «ائمه ابرار» حافظ و نجات‌بخش مؤمنان معرفی شده‌اند (خزاز قمی، ۱۴۰۱: ۱۷۷). خود ابن ابی یعفور نیز در روایتی، ائمه را «خزان علمه» (خزان‌داران علم الهی) خوانده است (کلینی، ۱۳۶۳: ۱۹۳/۱). برجسته‌ترین گواه بر تلقی او از عصمت علمی امام، سخن مشهورش در برابر امام صادق(ع) است که گفت: «اگر اناری را دو نیم کنید و بگویید این حرام و آن حلال، شهادت می‌دهم که سخن شما عین حکم واقعی است» (طوسی، ۱۴۱۱: ۲۴۹). این کلام، نه فقط اطاعت مطلق، که باور به خطاناپذیری تشریعی امام را آشکار می‌سازد. بنابراین «علمای ابرار اتقیا» در بیان ابن ابی یعفور، وصف عالمانی است که هم از رهگذر تحدیث به سرچشمه علم لدنی متصل‌اند و هم با طهارت ذاتی و تأیید روح القدس، از هر خطا و گناه مصونند؛ این معنا با خوانش مدرسی که آن را نشانه نفی مقامات فوق بشری می‌پندارد، سازگار نیست.

این نظریه بر سه پیش‌فرض کلامی استوار است که مورد نقد قرار گرفته‌اند:

۱. ارتباط با خدا از طریق وحی و عصمت فقط به انبیا اختصاص دارد، در حالی که الهامات الهی به غیر

انبیا نیز تعلق می‌گیرد.

۲. نظریه‌پردازان علمای ابرار، امامت را در تعارض با خاتمیت می‌دانند، اما استدلال قرآنی ارائه نکرده‌اند، در حالی که شواهدی مانند آیات ابلاغ ولایت و اولوالامر و احادیث غدیر و ثقلین، خاستگاه امامت را تأیید می‌کنند (معارف و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۸).^۱

۳. روایات نشان می‌دهند که تلقی فرابشری از امامان از همان آغاز تشیع وجود داشته و این دیدگاه، نه ساخته غالیان و نه مربوط به دوره‌های متأخر است (رضایی، ۱۳۹۰: ۱۴۷-۱۴۹).^۲

امیرمعزی در مقاله‌ای که به معرفی فصول کتاب «مکتب در فرآیند تکامل» پرداخته، نقد روش‌شناختی عمیقی بر نظریه مدرسی وارد کرده است. او اشاره می‌کند که قدیمی‌ترین منابع درباره سخنان امامان به اواخر قرن سوم و نیمه نخست قرن چهارم بازمی‌گردد (آثار برقی، صفار، کلینی و...). این منابع که شامل هزاران روایت درباره ماهیت فرابشری امامان هستند، سؤالاتی درباره معیارهای ارزیابی تغییرات تاریخی ایجاد می‌کنند. امیرمعزی نقد می‌کند که مدرسی طباطبایی در تحلیل این منابع بر عباراتی همچون «غلو» و «تأویل» تکیه دارد که ریشه در تعاریف متأخر (قرن پنجم و ششم) دارند، در حالی که معنای دقیق این اصطلاحات در دوره معاصر امامان روشن نیست (Amir-Moezzi, 1998: 53-56).

او برای نمونه، به صفار قمی و کتاب *بصائر الدرجات* اشاره می‌کند که تصویری سیال از «غلو» ارائه می‌دهد؛ جایی که غالیان کسانی بودند که به برتری مطلق باطن بر ظاهر باور داشتند. امیرمعزی معتقد است مدرسی طباطبایی تعالیم امامان را مجموعه‌ای یکپارچه فرض می‌کند که برای تحلیل تاریخی کافی نیست، زیرا فاصله‌ای بیش از دو قرن میان علی بن ابی‌طالب و حسن عسکری وجود دارد. او می‌پرسد

۱. خاستگاه امامت در تشیع بر دو رکن اصیل قرآن و سنت نبوی متواتر استوار است که در منابع معتبر شیعه و سنت ثبت شده‌اند. از قرآن، آیات ابلاغ (۵۶:۵)، ولایت (۵۵:۵) و اولوالامر (۵۹:۴) با تفسیر علمای دو فرقه، به نصب امامت و عصمت علی (علیه‌السلام) و اهل‌بیت اشاره دارند. در سنت نبوی نیز احادیث متواتری چون غدیر خم، ثقلین و سفینه که در صحیح مسلم و مسند احمد آمده‌اند، اهل‌بیت را

به عنوان هم‌طراز قرآن و تنها راه نجات معرفی کرده‌اند که این امر، امامت را یک انتصاب الهی و غیرانتخابی می‌نماید.

۲. حَدَّثَنَا أَبِي رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ حَدَّثَنَا سَعْدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ عِيسَى عَنِ الْعَبَّاسِ بْنِ مَعْرُوفٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ الْبَصْرِيِّ عَنْ أَبِي الْمَغْرَاءِ حَمِيدِ بْنِ الْمُثَنَّى الْعَجَلِيِّ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ عَنْ خَيْثَمَةَ الْجَعْفِيِّ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ ع قَالَ سَمِعْتُهُ يَقُولُ نَحْنُ جَنْبُ اللَّهِ وَ نَحْنُ صَفْوَتُهُ وَ نَحْنُ حُوزَتُهُ وَ نَحْنُ مُسْتَوْدَعُ مَوَارِثِ الْأَنْبِيَاءِ وَ نَحْنُ أَمْنَاءُ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ نَحْنُ حُجَجُ اللَّهِ وَ نَحْنُ أَرْكَانُ الْإِيمَانِ وَ نَحْنُ دَعَائِمُ الْإِسْلَامِ وَ نَحْنُ مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ عَلَى خَلْقِهِ وَ نَحْنُ مِنْ بَنِي يَفْتَحَ وَ بَنِي يَخْتَمُ وَ نَحْنُ أئِمَّةُ الْهُدَى وَ نَحْنُ مَصَابِيحُ الدُّجَى وَ نَحْنُ مَنَارُ الْهُدَى وَ نَحْنُ السَّابِقُونَ وَ نَحْنُ الْآخِرُونَ وَ نَحْنُ الْعِلْمُ الْمَرْفُوعُ لِلْخَلْقِ مَنْ تَمَسَّكَ بِنَا لَحِقَ وَ مَنْ تَأَخَّرَ عَنَّا غَرِقَ وَ نَحْنُ قَادَةُ الْغُرِّ الْمُجْتَلِبِينَ وَ نَحْنُ خَيْرَةُ اللَّهِ وَ نَحْنُ الطَّرِيقُ الْوَاضِحُ وَ الصِّرَاطُ الْمُسْتَقِيمُ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ نَحْنُ مِنْ نِعْمَةِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ عَلَى خَلْقِهِ وَ نَحْنُ الْمُنْهَاجُ وَ نَحْنُ مَعْدِنُ النَّبُوَّةِ وَ نَحْنُ مَوْضِعُ الرِّسَالَةِ وَ نَحْنُ الَّذِينَ إِلَيْنَا تَخْتَلِفُ الْمَلَائِكَةُ وَ نَحْنُ السَّرَاجُ لِمَنْ اسْتَضَاءَ بِنَا وَ نَحْنُ السَّبِيلُ لِمَنْ اقْتَدَى بِنَا وَ نَحْنُ الْهُدَاةُ إِلَى الْجَنَّةِ وَ نَحْنُ عَرَى الْإِسْلَامِ وَ نَحْنُ الْجُسُورُ وَ الْقَنَاطِرُ مَنْ مَضَى عَلَيْهَا لَمْ يَسْبِقْ وَ مَنْ تَخَلَّفَ عَنْهَا حَقِقَ وَ نَحْنُ السَّيِّئُ الْأَعْظَمُ وَ نَحْنُ الَّذِينَ يَنْزِلُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ الرَّحْمَةَ وَ بَنِي يَسْقُونَ الْغَيْثَ وَ نَحْنُ الَّذِينَ بَنَى يَصْرِفُ عَنْكُمْ الْعَذَابَ فَمَنْ عَرَفَنَا وَ أَبْصَرَنَا وَ عَرَفَ حَقَّنَا وَ أَخَذَ بِأَمْرِنَا فَهُوَ مِنَّا وَ إِلَيْنَا. الشيخ الصدوق، كمال الدين و تمام النعمه، ج ۱، ص ۲۰۶.

چگونه می‌توان نتیجه گرفت که امامان در تمام دوره‌ها موضعی معتدل داشته‌اند و هزاران روایت غیرعقلانی در منابع معتبر قدیمی را صرفاً محصول جعل افراطیان دانست؟ (همان).

به نظر امیرمعزی، دیدگاه مدرسی مبتنی بر یک تصور پیشینی است که امامت را آموزه‌ای ذاتاً «ارتدوکس» و «عقلانی» می‌داند. این نگاه اصول‌گرایانه، که بیش از هزار سال بر تفکر امامیه غالب بوده، باعث شده است مدرسی برای دفاع از نظریه خود، بیشتر به منابع متأخر عقل‌گرایانی چون شیخ مفید ارجاع دهد و ارجاعاتش به منابع قدیمی‌تر، مبهم یا نادرست باشد. این در حالی است که امیرمعزی خود در بستر سنت علمی رشد یافته و پژوهش‌هایش را بدون تسری مباحث از یک گفتمان به گفتمان دیگر انجام داده است.

براساس الهیات امامیه، امامت مقامی فرابشری، منصوص از جانب خداوند و مستلزم عصمت مطلق، علم لدنی و توانایی‌های خارق‌العاده است؛ ادله این آموزه، ترکیبی از نصوص قرآنی، سنت نبوی و روایات اهل بیت است؛ به گونه‌ای که بخش قابل توجهی از جوامع حدیثی شیعه به تبیین همین کمالات اختصاص یافته است. این مستندات، در کنار تحلیل‌های اصولی و رجالی دقیق، حکایت از آن دارند که نظریه «علمای ابرار» نه محصول پژوهشی تاریخی و بی‌طرفانه، که برآمده از خوانشی تقلیل‌گرایانه و انتقادی از میراث شیعی است و با شواهد انکارناپذیر متنی، در تعارض قرار دارد.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر به ارزیابی انتقادی نظریه «علمای ابرار» سیدحسین مدرسی طباطبایی پرداخت؛ نظریه‌ای که امامان شیعه در دوره حضور را صرفاً عالمانی پرهیزکار و فاقد صفات فرابشری می‌خواند و مدعی است باورهای فرابشری، در فرآیند تکامل عقاید و در اثر جریان‌های «غلو» شکل گرفته‌اند. بررسی کتاب مکتب در فرآیند تکامل و روایت‌های پسینی آن (مانند خوانش محسن کدیور) نشان می‌دهد که این چارچوب، اگرچه پرسش‌های تازه‌ای در حوزه شیعه‌پژوهی ایجاد کرده، با سه کاستی اساسی روبه‌روست که اعتبار تاریخی آن را متزلزل می‌سازد.

نخستین کاستی، «ناهم‌زمانی روش‌شناختی» است. مدرسی برای اثبات نبود صفات فرابشری، معیارهای متأخر «غلو» و «تاویل» را که در سده‌های چهارم تا ششم تثبیت شده‌اند، بر منابع سده‌های نخست تحمیل می‌کند. این خلط زمانی، ساختارهای فکری دوره‌های بعد را بر فضای گفتمانی عصر حضور ائمه می‌افکند و تصویری تقلیل‌یافته از اندیشه‌های پیچیده اصحاب ائمه به دست می‌دهد. منتقدانی چون امیرمعزی تأکید دارند که تعریف «غلو» نزد مدرسی، متعلق به ادبیات کلامی متأخر است و انطباق آن بر متون متقدم، خطایی روش‌شناختی محسوب می‌شود.

دومین کاستی، معناشناسی نادقیق عبارت «علمای ابرار» و گزینش‌گری در شواهد است. بررسی روایاتی مانند گزارش ابن‌ابی‌یعفور و معلی بن خنیس نشان می‌دهد این اصطلاح در تقابل با «انبیا» و برای تأکید بر سازوکار «تحدیث» به کار رفته، نه نفی مقامات فرابشری. هم‌نشینی آن با «اتقیا» پیوندش را با عصمت و طهارت ذاتی آشکار می‌کند. با این حال، مدرسی انبوه روایات کهن موجود در بصائر الدرجات، المحاسن و الکافی درباره علم لدنی و عصمت امامان را عموماً به جعل غالیان فرو می‌کاهد، بی‌آنکه معیار روشنی برای این انتساب عرضه کند. بنابراین، خوانش او نه تحلیل دقیق تاریخی، که فرافکنی مفاهیم کلامی متأخر بر منابع متقدم است.

سومین کاستی، تحمیل الگوی تکاملی خطی و ساده‌نگارانه بر تاریخ پرتنوع خوانش‌های حدیثی - کلامی تشیع نخستین است. نظریه علمای ابرار جریان‌های متکثر فکری اصحاب ائمه را به دوگانه «اعتدال عقلانی» در برابر «غلو سنتی» فرو می‌کاهد. مدرسی از نگاه و نگرش خاص شخصیتی همچون ابن‌قبه رازی که در آغاز بر مذهب معتزله بود و بعد به مذهب امامیه گروید (گذشته، «ابن قبه»، دبا: ج ۴: ۴۴۶) - که دیدگاهی خاص و غیرمسلط داشت - یک مکتب فکری منسجم و غالب می‌سازد. این روایت، به‌جای بازتاب واقعیت تاریخی، عقب‌گردی از زمان حال به گذشته است تا پاسخی معتدل و مقبول برای شیعه‌پژوهی معاصر غربی فراهم آورد. این الگو نمی‌تواند حضور پر قدرت باورهای فرابشری را در همان سپهر گفتگمانی متقدم توضیح دهد.

در مجموع، ارزیابی نهایی این است که نظریه «علمای ابرار» باوجود اثرگذاری گفتگمانی و گشودن افق‌های تازه، به دلیل ناسازگاری با منظومه روایی کهن، تکیه بر مفاهیم متأخر و نادیده‌گرفتن شواهد ناهمسو، استحکام تاریخی کافی ندارد. تصور فرابشری از امامان، از جمله عصمت و علم لدنی، از همان آغاز در میان جریان‌های اصلی شیعه حضور داشته و ادعای حاکمیت جریانی فاقد این صفات، بیشتر برساختی نظری است تا کشفی تاریخی. به بیان دیگر، این نظریه خوانشی کلامی و عصری است که مرز تاریخ‌نگاری انتقادی و دفاعیه‌پردازی روشنفکرانه را درنور دیده است. بازشناسی این مرز برای سلامت روش‌شناختی مطالعات اسلامی ضروری است و پژوهش حاضر با واکاوی پیوند پیش‌فرض‌های نظری و شواهد تاریخی، گامی در این مسیر برداشته است. پیشنهاد می‌شود مطالعات آتی به روش‌شناسی‌های زمینه‌مند و خصوصاً مبتنی و مستند بر آموزه‌های حدیثی و کلامی خود امامان معصوم (ع) روی آورند تا ضمن پرهیز از تقدس‌بخشی افراطی، جایگاه فرابشری امامت را در خودفهمی شیعه نخستین به رسمیت بشناسند و مسیر فهم عمیق‌تر تکوین اندیشه امامت را هموار سازند.

منابع

- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۷۹ق). *المناقب*. مصحح هاشم رسولی و محمدحسین آشتیانی. ۴ جلد. قم: انتشارات علامه احمدی کچایی. مجید (۱۳۹۳). بررسی آرای تاریخی غیبت صغرا در کتاب «مکتب در فرایند تکامل». *فصلنامه پژوهش‌های مهدوی*، ۳(۹)، ۵ - ۲۲.
- اشعری، ابوالحسن. (۱۴۰۰). *مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین* (هلموت ریتر ویراست). قیسیدن: دارالنشر فرانز شتاینر.
- اشعری، سعد بن عبدالله. (۱۳۶۱). *المقالات و الفرق* (محمدجواد مشکور ویراست). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- اقوام کرباسی. اکبر (۱۳۹۱). مرئنه شیعه. نقد و نظر، ۱۷(۳)، ۳۴ - ۶۶.
- انصاری قمی. حسن (۱۳۹۵). قرائتی که هیچگاه فراموش نشد (۲): نقدهایی بر دیدگاه آقای کدیور (۱). بازیابی شده از: <http://ansari.kateban.com/post/2757>
- انصاری قمی. حسن (۱۳۹۵). قرائتی که هیچگاه فراموش نشد: بررسی تحول اندیشه امامت از ابن ابی یعفور تا محمد بن یعقوب کلینی (۱). بازیابی شده از: <http://ansari.kateban.com/post/2755>
- بحرالعلوم، سیدمهدی. (۱۳۸۵). *الرجال* (الفوائد الرجالیه) (محمدصادق بحرالعلوم، تحقیق). نجف: مطبعه الآداب.
- جبرئیلی. محمدصفر (۱۳۸۶). تأملی در مکتب در فرایند تکامل. *قبسات*، ۴۵، ۱۵۳ - ۱۸۲.
- خزاز قمی، علی بن محمد. (۱۴۰۱ق). *کفایه الاثر*. قم: انتشارات بیدار.
- رضایی. حسن (۱۳۹۰). امامت و خاتمیت؛ تعارض یا سازگاری. *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*. به راهنمایی محمدجواد رضایی. تهران: دانشگاه تربیت معلم تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- رضایی. محمدجعفر و نعمت‌الله صفری فروشانی (۱۳۹۱). تبیین معنایی اصطلاح علمای ابرار با تأکید بر جریانان فکری اصحاب ائمه. *اندیشه نوین دینی*، ۸(۳۱)، ۶۳ - ۷۸.
- رهبران. محمدرضا (۱۳۹۲). آثار و مقاله‌شناسی دکتر حسین مدرسی طباطبایی. *آیین پژوهش*، ۲۴(۱)، ۷۹ - ۸۵.
- سلیمانی امیری. جواد (۱۳۹۸). بازشناسی تاریخ آغاز پرداخت و دریافت خمس؛ بررسی انتقادی دیدگاه بازتاب یافته در کتاب «مکتب در فرایند تکامل». *تاریخ اسلام*، ۲۰(۷۸)، ۳۱ - ۵۸.
- صفار، محمد بن حسن. (۱۴۰۴). *بصائر الدرجات*. قم: انتشارات کتابخانه آیت‌الله مرعشی.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۱). *الغیبه*. نجف: مکتبه النعمانیه.
- علاء المحدثین. جواد (۱۳۹۲). نقدی بر فرضیه تطور امامت شیعی. *فصلنامه امامت پژوهی*، ۲(۸)، ۲۰۷ - ۲۴۶.
- غلامی. اصغر (۱۳۸۹). ویژگی‌های اساسی امامان در اندیشه ابن‌قبة. *معارف عقلی*، ۵(۱۵)، ۱۱۱ - ۱۴۲.
- فقهی‌زاده. عبدالهادی و محمد مقداد امیری (۱۳۹۴). تحلیل انتقادی دیدگاه مدرسی طباطبایی در کتاب «مکتب در فرایند تکامل» در مورد احادیث شیعی. *پژوهش‌های قرآن و حدیث*، ۴۸(۱)، ۸۹ - ۱۰۹.

- قربانی مبین. حمیدرضا و عبدالحسین خسروپناه (۱۳۹۲). نقد روش شناسی نظریه علمای ابرار با تأکید بر کتاب مکتب در فرآیند تکامل. اندیشه نوین دینی، ۹ (۳۲)، ۲۳ - ۴۱.
- قمی، علی بن ابراهیم بن هاشم. (۱۴۰۴). تفسیر القمی. ۲ جلد. قم: دارالکتاب.
- کدیور. محسن (۱۳۸۵). قرائت فراموش شده: بازخوانی نظریه علمای ابرار. مجله مدرسه، ۳، ۹۲ - ۱۰۲.
- کشی، محمد بن عمر، (۱۴۰۹ ق)، رجال الکشی (اختیار معرفة الرجال)، حسن مصطفوی، مشهد، مؤسسه نشر دانشگاه مشهد.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۳). الکافی. ۸ جلد. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- گذشته، ناصر، (۱۳۷۰). «ابن قبه». در دایرةالمعارف بزرگ اسلامی. ج ۴. زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی. تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۴۴۶.
- گرامی. سید محمدهادی (۱۳۹۰). ملاحظاتی درباره گفتمان تفویض در نخستین سده‌های اسلامی. فصلنامه امامت پژوهی، ۱ (۴)، ۱۸۱ - ۲۱۰.
- مامقانی، عبدالله. (۱۴۱۱). مقیاس الهدایه فی علم الدرایه. محقق محمدرضا مامقانی. ۷ جلد. قم: مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث.
- مدرسی طباطبایی. سید حسین (۱۳۶۸). مقدمه‌ای بر فقه شیعه: کلیات و کتاب‌شناسی. ترجمه محمد آصف فکرت. مشهد: آستان قدس رضوی: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- مدرسی طباطبایی. سید حسین (۱۳۷۴). مکتب در فرایند تکامل: نظری بر تطور مبانی فکری تشیع در سه قرن نخستین. ترجمه هاشم ایزدپناه. تهران: سروش.
- مدرسی طباطبایی. سید حسین (۱۳۸۰). بررسی ستیزه‌های دیرین درباره تحریف قرآن. ترجمه محمدکاظم رحمتی. هفت آسمان، ۱۱، ۴۱ - ۷۸.
- مدرسی طباطبایی. سید حسین (۱۳۸۸). جوابیه حسین مدرسی طباطبایی به نقد حسن طارمی. کتاب ماه دین، ۱۲ (۱۴۲)، ۲۰-۲۹.
- معارف. مجید، عبدالهادی فقهی‌زاده و رضا قربانی (۱۳۹۲). نقد پیش‌فرض‌ها و مبانی کلامی نظریه علمای ابرار. پژوهشنامه قرآن و حدیث، ۱۳، ۷ - ۳۹.
- منتظری مقدم. حامد (۱۳۹۹). بازخوانی و نقد دیدگاه‌های کلبرگ و مدرسی طباطبایی درباره پیدایش تشیع دوازده‌امامی. تاریخ اسلام در آیین پژوهش، ۱۷ (۴۸)، ۱۰۳ - ۱۲۴.
- موسوی. سید محمدرضا (۱۳۹۰). بررسی چهار نکته درباره زندگی امام صادق از کتاب دکتر سید حسین مدرسی. سفینه، ۹ (۳۳)، ۱۶۸ - ۱۸۹.
- موسوی. سیده مونا (۱۳۹۶). از غلو تا تقصیر: تأملی در کتاب مکتب در فرآیند تکامل. پژوهش‌های فلسفی کلامی، ۱۹ (۷۱)، ۱۷۳ - ۱۹۶.
- میرزایی. عباس و فاروق طولی (۱۳۹۶). ابن قبه رازی و امامت حداقلی؛ تأملی در دیدگاه مدرسی طباطبایی درباره ابن قبه. اندیشه نوین دینی، ۱۳ (۴۸)، ۱۶۱ - ۱۷۶.

- نجاشی، احمد بن علی. (۱۴۰۷). رجال/النجاشی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- هدایت افرا. محمود (۱۳۸۸). تأملی در کتاب مکتب در فرایند تکامل. کتاب ماه دین، ۱۴۲، ۹۸ – ۱۰۸.
- یوسفیان. حسن (۱۳۸۶). نقدی بر یک کتاب. تاریخ اسلام در آینه پژوهش، ۱۶، ۱۴۹ – ۱۶۶.

Cook, M., Haider, N., Rabb, I., & Sayeed, A. (2013). *Law and Tradition in Classical Islamic Thought: Studies in Honor of Professor Hossein Modarressi*. New York: Palgrave Macmillan.

Amir-Moezzi, M. A. (1998). Hossein Modarressi, *Crisis and Consolidation in the Formative Period of Shi'ite Islam: Abū Ja'far ibn Qiba al-Rāzī and his Contribution to Imāmite Shī'ite Thought*. Darwin Press, Princeton, 1993. *Bulletin critique des annales islamologiques*, (14), 53–56.

Transliteration

- Ahmadi Kachaei. Majid (2014). A study of the historical views of the small occultation in the book “School in the Process of Evolution”. *Pajoheshha- e Mahdavi A Research Quarterly in Mahdaviyyat*, 3(9), 5 – 22. [In Perain]
- Ala'a al-Mohaddesin. Javad (2013). A critique of the hypothesis of the evolution of the Shiite Imamate. *Imamat Pajoohi Quarterly*, 2(8), 207 – 246. [In Perain]
- Ansari Qomi. Hassan (2016). *A Reading That Was Never Forgotten (2): Critiques of Mr. Kadivar's Viewpoint* (1). Retrieved from <http://ansari.kateban.com/post/2757>. [In Perain]
- Ansari Qomi. Hassan (2016). A Reading That Was Never Forgotten: A Study of the Evolution of the Thought of Imamate from Ibn Abi Ya'fur to Mohammad ibn Ya'qub al-Kulaini (1). Retrieved from <http://ansari.kateban.com/post/2755>. [In Perain]
- Aqwam Karbasi. Akbar (2012). Shiite Murji'ah. *Naqd ow Nazar*, 17(3), 34 – 66. [In Perain]
- Aš'arī, Abū al-Ḥasan (1980), *Maqālāt ul-Islāmīyyīn wa Īktilāf ul-Moṣallīn*, ed. Hellmut Ritter, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. [In Arabic]
- Aš'arī, Sa'd b. 'Abdallāh (1982), *al-Maqālāt wa al-Fīraq*, ed. Mohammad Javad Mashkour, Tehran: Enteshārāt-e 'Elmī va Farhangī. [In Arabic]
- Baḥr al-'Ulūm, Seyyed Mahdī (2006), *al-Rijāl (al-Fawā'id al-Rijālīyah)*, ed. Mohammad Sadeq Baḥr al-'Ulūm, Najaf: Maṭba'at al-Ādāb. [In Arabic]
- Feqhizadeh. Abdol Hadi and Mohammad Miqdad Amiri (2015). A critical analysis of modarresi tabatabayi's views in his work “maktab dar faraayande takaamol” on the shi' i traditions (ahadith). *Researches on the Quran and Hadith*, 48(1), 89 – 109. [In Perain]

- Gerami. Seyyed Mohammad Hadi (2011). Remarks on the Discourse of Delegation in Early Islamic Centuries. *Imamat Pajouhi Quarterly*, 1(4), 181 – 210. [In Perain]
- Gholami. Asghar (2010). The basic characteristics of the Imams in the thought of Ibn Qubah. *Ma'arif Aqli*, 5(15), 111 – 142. [In Perain]
- Ghorbani Mobin. Hamid Reza and Abdul Hossein Khosropanah (2013). Methodology of the Theory of Pious Scholars with an Emphasis on the Book: School in Evolution". *New Religious Thought*, 9(32), 23 – 41. [In Perain]
- Gozashteh, Nasser, (1991). "Ibn Qibbah". *In the Great Islamic Encyclopedia*. Vol. 4. Under the supervision of Kazem Mousavi Bojnourdi. Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia, 446. [In Perain]
- Hedayat Afra. Mahmoud (2009). A Reflection on the Book of the School in the Process of Evolution. *Book of the Month of Religion*, 142, 98 – 108. [In Perain]
- Ibn Šahrāšūb, Moḥammad b. 'Alī (1959), *al-Manāqib*, eds. Hashim Rasouli and Mohammad Hossein Ashtiani, 4 vols., Qom: Enteshārāt-e 'Allāmeḥ. [In Arabic]
- Jebreili. Mohammad Safar (2007). A Reflection on the School in the Process of Evolution. *Qabasat*, 45, 153-182. [In Perain]
- Kadivar. Mohsen (2016). Forgotten Reading: Rereading the Theory of the Abrar Scholars. *Madrasah Magazine*, 3, 92 – 102. [In Perain]
- Kaššī, Moḥammad b. 'Umar (1989), *Rijāl al-Kaššī (Iktiyār Ma'rifat al-Rijāl)*, ed. Hassan Mostafavi, Mashhad: Mo'asseseh-ye Našr-e Dānešgāh-e Mašhad. [In Arabic]
- ḳazzāz Qomī, 'Alī b. Moḥammad (2020), *Kifāyat ul-Ātār*, Qom: Enteshārāt-e Bīdār. [In Arabic]
- Kolaynī, Moḥammad b. Ya'qūb (1984), *al-Kāfi*, 8 vols., Tehran: Dār al-Kotob al-Īslāmīyah. [In Arabic]
- Maaref. Majid, Abdul Hadi Faqhizadeh and Reza Ghorbani (1933). Criticism of the Presuppositions and Theological Foundations of the Theory of Abrar Scholars. *Journal of Quran and Hadith Research*, 13, 7 – 39. [In Perain]
- Mamaqānī, 'Abdollāh (1991), *Miqbās ul-Hidāyah fī 'Ilm al-Dīrāyah*, ed. Mohammad Reza Mamaqani, 7 vols., Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt li-Īhyā' al-Turāt. [In Arabic]
- Mirzaei. Abbas and Farooq Toli (2017). Ibn Qibbah al-Razi and the Minimal Imamate; a Reflection on Modarresi Tabataba'i's View on Ibn Qubbah. *New Religious Thought*, 13(48), 161 – 176. [In Perain]
- Montazeri Moghadam. Hamed (2012). Rereading and Criticizing the Views of Kohlberg and Modarresi Tabataba'i on the Origin of Twelver Shiism. *History of Islam in the Mirror of Research*, 17(48), 103 – 124. [In Perain]
- Mousavi. Seyyed Mohammad Reza (2011). A Study of Four Points about the Life of Imam Sadiq from the Book of Dr. Seyyed Hossein Modarresi. *Safineh*, 9(33), 168 – 189. [In Perain]

- Mousavi. Seyyed Mona (2017). From Exaggeration to Fault; A Reflection on the Book of the School in the Process of Evolution. *Philosophical Theological Research*, 19(71), 173 – 196. [In Perain]
- Najāšī, Aḥmad b. ‘Alī (1987), *Rījāl al-Najāšī*, Qom: Daftar-e Enteshārāt-e Eslāmī. [In Arabic]
- Qomī, ‘Alī b. Ibrāhīm b. Hāšim (1984), *Tafsīr al-Qomī*, 2 vols., Qom: Dār al-Kitāb. [In Arabic]
- Rahbarian. Mohammad Reza (2013). A Study of Dr. Hosein Modarresi Tabātabāie's Works and Essays. *Ayeneh - Ye- Pazhoohesh*, 24(1), 79-85. [In Perain]
- Rezaei. Hassan (2011). Imamate and Khatamiat; Conflict or Compatibility. Master's Thesis. Guided by Mohammad Javad Rezaei. Tehran: Tehran Teacher Training University, Faculty of Literature and Humanities. [In Perain]
- Rezaei. Mohammad Jafar and Nematollah Safari Foroshani (2012). A semantic consideration of the technical term: the scholars of charity, ulama ul-abrar. *New Religious Thought*, 8(31), 63-78. [In Perain]
- Šaffār, Moḥammad b. Ḥasan (1984), *Bašā'ir ul-Darajāt*, Qom: Maktabat Āyatollāh al-Mar‘ašī. [In Arabic]
- Soleimani Amiri. Javad (2019). Identifying the date of the beginning of the payment and receipt of Khums; a critical study of the perspective reflected in the book "School in the Process of Evolution". *History of Islam*, 20(78), 31-58. [In Perain]
- Tabatabaei Modarresi, Seyyed Hossein (1935). *A School in the Process of Evolution: A Theory of the Evolution of the Intellectual Foundations of Shiism in the First Three Centuries*. Translated by Hashem Ezatpanah. Tehran: Soroūš. [In Perain]
- Tabatabaei Modarresi, Seyyed Hossein (1939). *An Introduction to Shiite Jurisprudence: Generalities and Bibliography*. Translated by Mohammad Asef Fikrat. Mashhad: Astan Quds Razavi: Islamic Research Foundation. [In Perain]
- Tabatabaei Modarresi, Seyyed Hossein (1939). Reply to Hossein Modrasah Tabatabaei with Criticism by Hassan Taremi. *Book of the Month of Religion*, 12(142), 20-29. [In Perain]
- Tabatabaei Modarresi, Seyyed Hossein (1980). *A Study of the Ancient Controversies about the Distortion of the Quran*. Translated by Mohammad Kazem Rahmati. Haft Aseman, 11, 41-78. [In Perain]
- Ṭūsī, Moḥammad b. Ḥasan (1991), *al-Ġayba*, Najaf: Maktabat al-Nu‘māniyyah. [In Arabic]
- Yousefian. Hassan (2007). A Review of a Book. *History of Islam in the Mirror of Research*, 16, 149 – 166. [In Perain].